

R

Stat, kyrka och familj: Innehållet i allmogebarns uppfostran i Finland i början av 1900-talet

Liisa Granbom-Herranen

Sammanfattning

Sedan 1600-talet har staten och kyrkan varit de maktgivande institutionerna när det gäller all pedagogisk undervisning i Finland. Artikeln handlar om de här institutionernas förväntningar på allmogens barnuppfostran i relation till den förverkligade informella uppfostran som var den främsta inlärningsmiljö för allmogebarn i Finland i början av 1900-talet. Statens och kyrkans förväntningar utvärderas genom analyser av olika dokument. Artikeln fokuserar även på ordspråk som används vid vardagliga tillfällen mellan barn och vuxna. I narrativer placeras ordspråken i en naturlig kontext. Vardagslivet bjuder på händelser som inte alltid uppfattas som inlärnings-situationer men som i själva verket har stor betydelse för människans lärande.

Abstract

The article presents a picture of the relationship between the public and private targets of upbringing of Finnish common people's children in early 20th-century Finland. The statutes focusing on children contain the information regarding the expectations of the society. The documents date back to the period from 1442 to 1917, when Finland gained independence. However, the legislation influenced people's attitudes up to the 20th century. The narrative material consists of life stories, including episodes with proverbial speech and interpretations of proverbs. It is composed of two collections from the Folklore Archives of Finnish Literature Society, which provide information about the childhood in the early 20th century in Finland. Even if the pedagogical goals in the rules and regulations are quite similar to the interpreted contents of the proverbs in pedagogical speech, the interpretations emphasize one's own ability and responsibility for one's own life. Moreover, the running order of goals is different. Although the official authorities, state and church, gave the framework for upbringing, the Finnish speaking children were brought up in the context of family and neighbourhood, in which its own educational targets were set and met.

Inledning

Artikeln grundar sig på min doktorsavhandling i pedagogik, vars finska titel är *Sananlaskut kasvatuspuheessa – perinnettä, kasvatusa, indoktrinaatiota?* [Ordspråk i pedagogisk diskurs – tradition, uppfostran,

indoktrinering?] [Granbom-Herranen 2008]. Avhandlingen är multivetenskaplig men artikeln framhäver främst pedagogikens historia och folkloristik. Syftet med undersökningen har varit att se om statens och kyrkans uttalade förväntningar på allmogebarns uppfostran och inläring blev manife-

sterad i de ordspråk som barn enligt levnadsberättelser hörde i vardagslivet. I artikeln koncentrerar jag mig på officiella förväntningar på allmogebarns uppfostran (rättsliga dokument) och på ordspråkstolkningar vilka anknyter till uppfostringsrelaterade situationer i barndomen (levnadsberättelser). Å ena sidan speglar statens och kyrkans förväntningar de förväntningar som sociala, politiska och ekonomiska makthavande samhällsgrupper hade, å andra sidan har jag i vardagstalet fokuserat på finskspråkiga ordspråk som är yttranden som grundar sig på samhällets gemensamma förflutna.

I kulturer som inte baseras på skriftlig information bevaras sedvänjor och kulturella vanor både i praktiken och i muntlig tradition.

Finska språket och samhället är starkt förknippade med varandra i Finlands historia. Finlands område blev en del av Sverige under korstågen från 1200-talet och var en del av Sverige till början av 1800-talet. På 1500-talet inrättade den svenske kungen Gustav Vasa den lutherska kyrkan som den nationella kyrkan i hela Sverige. På finska sidan var språket som användes i predikningar finska och alla citat från Bibeln skulle höras på finska. Efter den svenska tiden blev Finland ett autonomt storfurstendöme i Ryssland 1809–1917 (vissa delar av landet även innan) och fick en särställning gällande regler och förordningar, den lutherska kyrkan, folkbildning, frågan om språket, egna pengar och så vidare. Allmogens språk på 1800-talet i Finland var mest finska, trots att det bland allmogen ju fanns 5–10 procent svenskspråkiga (Niemi 1969: 55, Talve 1990: 323). Svenska och ryska (likom också tyska och franska) var först och

främst de makthavande klassernas språk. Finska kan sägas ha varit språket bland den stora majoriteten som saknade privilegier, först på landsbygden och senare i städerna.

Rättsliga dokument och pedagogiskt tal

Det använda officiella materialet består av förordningar angående barn, omsorg och uppfostran på 1800-talet och i början av 1900-talet i Finland. Dokumenten innehåller lagar, förordningar, stadgar från Kungl. Maj:t eller tsaren och så vidare. Tidigare har intresset inom pedagogiska studier i Finland inriktats främst mot lagar såsom kyrkolagarna (1686, 1869, 1908) och den första lagen om allmän läroplikt (1921).¹

Det använda narrativa materialet består av episoder med ordspråk i levnadshistorier. Perspektivet på ordspråk är folkloristisk. En av ordspråkens allmänna funktioner är pedagogiskt tal. Termen "pedagogiskt tal" grundar sig på begreppet "*pedagogical discourse*" som folkloristen Charles Briggs använder och som jag har fört ett steg närmare vardagen till "*pedagogical speech*": "pedagogiskt tal" (Briggs 1988: 22, 104). Pedagogiskt tal har att göra med auktoritet. Det avviker från samtal mellan jämlikar där ordspråk också kan komma till användning. Pedagogiskt tal äger alltid rum mellan ojämlika människor, och lyssnaren är den med lägre status. Den vanligaste och vardagligaste situationen är mellan vuxna och barn, men pedagogiskt tal är inte enbart privat tal. Predikan i gudstjänsten är ett exempel på pedagogiskt tal riktat till ett kollektiv. Bibeln har i Finland utgjort skriftlig kunskap för vissa människor, medan allmogen först och främst fick tillgång till den i muntlig form, och ordspråk från Bibeln hör till den fasta ordspråksrepertoaren (L. Stark 2005: 96). I kulturer som inte baseras på skriftlig

information bevaras sedvänjor och kulturella vanor både i praktiken och i muntlig tradition. Detta betyder att också muntlig tradition är en del av systemen som upprätthåller och för vidare kulturella betydelser (Siikala 1984: 41). Det som gör ordspråk i pedagogiskt tal så betydelsefulla är det faktum att de hör till auktoritetens språk. I detta fall hör barnen dem av de första auktoriteterna i sina liv, och dessa auktoriteter använder oemotsägliga ordspråk i sin kommunikation. De ordspråk som föräldrar samt far- och morföräldrar har använt innehar en särställning även när den som lärde sig dem som barn har uppnått vuxen ålder (Granbom-Herranen 2011b: 63). Ordspråk, som allt språk, är verktyg för att bygga upp individens sociala verklighet (Devitt och Sterelny 1987: 116–117). Förmågan att läsa och därmed jämföra information från olika källor är ingen självklarhet för människor som lever i samhällen som baserar sig på muntlig information.² Ordspråkens makt i pedagogiskt tal blir mer synlig i sådana samhällen som inte grundar sig på kunskap i skriftlig form. Ordspråken med sina råd hör till den information som överförs mellan generationer, särskilt i kulturer som grundar sig på muntlig kommunikation (Pentikäinen 1980: 206, Finnegan 1994: 32). I sin muntliga användning har de finskspråkiga ordspråken överförts från generation till generation och ingått i det tal som använts i familjen och i den närmaste omgivningen, med grannskapet.³

Användningen av ordspråk kan uppfattas som en mycket effektiv uppfostrings- och undervisningsmetod med barn. Ordspråk bidrar till undervisning och uppfostran på två olika sätt. Den första nivån för barnet är den individuella, som innehåller både talaren och barnet själv, och den andra nivån är samhället med dess historia och den tysta kunskapen i sig. Ordspråkens

makt ligger i princip på den andra nivån, men de används på den individuella nivån. Ordspråkens effektivitet i barnuppfostran förstärks av det faktum att samhället och det vardagliga livet förändras långsamt. En fördel med ordspråk i vardagligt tal är att de gör talet kort och därigenom lätt att minnas. Ordspråk är praktiskt taget oemotsägliga och godkända av samhället, de är auktoritetens tal. Dessutom är ordspråk relativt oföränderliga och som delar av auktoritativt tal vore det lätt att se dem som en del av en indoktrinerande uppfostran, speciellt i ett stabilt och illitterat samhälle. Men så enkelt är det inte. Ordspråkens innebörd baserar sig också på individuella erfarenheter och upplevelser. Innebörden som ges ett ordspråk från barndomen är en kombination av sociokulturell kontext, individen, emotioner och händelser i olika situationer (Matikainen 2003: 201). Ofta när ett traditionellt ordspråk används är den tidigare användaren av ordspråket närvarande i situationen. När man hör eller läser ett ordspråk, förknippas det med den person som man först hörde använda ordspråket och situationen då ordspråket hördes för första gången (Briggs 1985, 799). Närvaron av den tidigare auktoriteten har verifierats speciellt i den pedagogiska diskursen (Briggs 1988, Granbom-Herranen 2008). Matti Kuusi (1990: VII) har konstaterat att endast en tredjedel av de finska ordspråken har förändrats eller försvunnit under en hundraårsperiod.⁴ Med tanke på det kan vi anta att de ordspråk som användes i början av 1900-talet grundar sig på 1800-talets språk. Om till exempel far- eller morföräldrar i början av 1900-talet hade lärt sig ordspråk under sin egen barn-domstid och hört dem av sina föräldrar eller far- och morföräldrar, betyder det att de ordspråk som de använde i början av 1900-talet i själva verket kom från en mycket tidigare era, att ordspråk i pedagogiskt tal går

tillbaka till 1800-talet och till den tid när sociala olikheter och ståndsskillnader satte gränser för vardagslivet i Finland. Ordspråk som muntlig tradition är en genre som förändras mycket långsamt.

Material och metod

Forskningsmetoden är innehållsanalys (*content analysis*) som jag anser vara en klase av metoder. Slutsatser grundar sig alltid på teoretisk analys. Min analys har haft några teoretiska grundvalar. Den första är att språket inte enbart ska förstås som kommunikationsmedel utan som något som står i kontakt med vårt tänkande; språket utgör inte enbart en följd av tankar (eller *vice versa*), utan språket kontrollerar hela livet med alla dess begrepp (Vygotski 1967, Devitt och Sterelny 1987).⁵ De teoretiska ramarerna för tolkningsprocessen blir Paul Grices (1975) samarbetsprinciper⁶, Gottlob Freges (2000) kontextprincip samt Jaakko Hintikkas och Gabriel Sandus (1994) beskrivning av möjliga världars semantik (*possible world semantics*). Artikelnen grundar sig på dessa fastän fokus är på innehållet i dokumenten och ordspråkstolkningarna.

Jag har gått igenom alla de officiella dokument som berör barn som föremål för uppfostran, undervisning och omsorg och som kan tänkas ha varit aktuella i det autonoma Finland. En del av dem kan tänkas ha påverkat människors vardagsliv ända till andra världskriget (några till slutet av 1900-talet), eftersom de tidigare rättsakterna på den ryska tiden på 1800-talet inte brukade bli upphävda; den nya lagen förklarade inte de tidigare lagarna ogiltiga (Rasila 1977: 24). Rättsakterna utgivna före Finlands självständighet år 1917 går tillbaka till den äldsta svenska tiden från och med 1400-talet.⁷ Det som är skrivet i lagar är inte det som har hänt, men lagar och rättsliga dokument i

allmänhet ger en bild av det som människor och klasser i ledarställning har uppskattat som värdefullt (Hedenborg 1997: 31).

Vid sidan av de rättsliga dokumenten har jag använt narrativt material bestående av två samlingar från Finska Litteratursällskapets folkminnesarkiv. Samlingarna är *Perinne elämässäni* [Tradition i mitt liv] från år 1985 och *Karjalaiset elämäkerrat* [Karelska biografier] från åren 1983–1984. De innehåller levnadshistorier med episoder om barndomen i Finland i början av 1900-talet då barndomen kan sägas ha slutat senast vid konfirmationsåldern. Skribenterna var inte ombedda att skriva om ordspråk de hörde som barn, utom episoder med ordspråk var delar av berättelsen. Finska Litteratursällskapets folkminnesarkiv har fått materialet via insamlingstävlingar (t.ex. *Perinne elämässäni*) och enkäter (t.ex. *Karjalaiset elämäntarinat*). Arkivet har sitt eget nätverk av informanter, kvinnor och män av olika socialgrupper från olika delar av Finland. Sammantaget innehåller mitt material över tusen människors levnadshistorier. Väsentligt i undersökningen har varit berättarnas åsikter om vart de kände att de blev ledda och hur de uppfattade den pedagogiska målsättningen. Skrivna minnen kan behandlas som skrivet tal (Korkiakangas 1996: 94, Vilkkö 1997: 74). En människa som skriver en levnadshistoria gör det från sin egen synvinkel men samtidigt är hon en medlem i samhället. Premissen är att det går att lita på narrativer, berättaren (eller skrivande berättare) bemödar sig om att komma ihåg rätt och drar sig för att ljuga (Korkiakangas 1996: 26).⁸

Jag sökte fram nyckelbegrepp både i rättsliga dokument och i levnadsberättelser med episoder som innehöll tolkningar av ordspråk.

Jag bekantade mig med materialet genom att läsa igenom både alla författningssamlingar och andra dokument (år 1442–1917) och de ovan nämnda folkloristiska samlingarna med levnadsberättelser. I dokumenten sökte jag ord både på finska och svenska⁹, ord som började med barn, tjänst och hus; samt orden piga, dräng, föräldrar, uppfostra, undervisa, kläda och föda, församling, allmogen.¹⁰ Alfabetiska register i alla författningssamlingar är redan tolkningar av innehållet varigenom jag inte kunde stödja mig på dem. Sammanlagt finns över 800 dokument gällande undervisning, uppfostran eller omsorg, varav ungefär 200 har att göra med allmogens liv. I levnadshistorier sökte jag fram alla episoder som innehöll ordspråk. Den följande läsrundan var ännu mer begränsande. Jag samlade alla dokument som rörde barn, det vill säga människor under konfirmationsåldern som var ungefär 15 år. Samhället väntade att allmogebarn vid ungefär 15 års ålder var förmögna att ta hand om sig själva och tjäna sitt eget uppehälle. Med levnadshistorier tog jag upp episoder i vilka berättaren knöt ihop ordspråk med sin barndom ur åhörarens perspektiv. De levnadshistorier som tagits med i undersökningen är skrivna av människor födda före år 1930. Detta betyder att de hade levt sin barndom före andra världskriget, som i Finlands historia var en vändpunkt på många sätt. I levnadshistorierna har jag koncentrerat mig på episoder som innehåller sådana beskrivningar av tillfällena i barndomen som innehåller tal med ordspråk samt en tolkning av dess betydelse. Det kallar jag för pedagogiskt tal med ordspråk. Det blev 141 levnadshistorier som innehåller sammanlagt 508 ordspråk i pedagogiska sammanhang. Bland dem fanns 414 ordspråk som också innehöll kontextuell information; de återstående ordspråken följdes enbart av anmärkningar

som ”i min barndom”, men texterna beskrev inte någon episod med information. Eftersom jag har undvikit att tolka betydelser via ordspråkets basbetydelse har jag lämnat dem utanför undersökningen.¹¹ Bara ordspråk med kontextinformation finns med.

Jag sökte fram nyckelbegrepp både i rättsliga dokument och i levnadsberättelser med episoder som innehöll tolkningar av ordspråk. Nyckelbegrepp i dokumenten samt de undervisande betydelser som berättaren hade gett till ordspråken grupperade jag i kategorier för olika ämnesområden, totalt ungefär 40 helheter. De sammanhängande kategorierna utgjorde grupper som jag kallar teman, i dokumenten 7 och i levnadsberättelserna 13 stycken. Det blev fyra huvudteman i dokumenten (i alfabetisk ordning: arbetet, kristliga doktriner, medborgare och underhållet) och fyra teman i ordspråkstolkningarna (arbetet, att ta kontroll över sitt eget liv och att komma överens med andra, kristligt levnadssätt och läskunnighet samt underhållet).¹² Utifrån de här två realiteterna, den allmänna och den privata, blev det möjligt att få en bild av relationen mellan de allmänna förväntningarna och tolkningar av ordspråk i det pedagogiska talet.

Pedagogisk målsättning

De officiella antagandena hade vissa likheter – samt olikheter – med det som barn lärde sig i vardagslivet. De rättsliga dokumenten är skrivna för alla medborgare, men det fanns vissa delar av regler och förordningar som var särskilt riktade till allmogen. Nya lagar kom långsamt till allmogens kännedom och ännu långsammare började de påverka i vardagslivet, medan ordspråken har varit en del av traditionen som varit gemensam för två eller tre generationer. I

levnadshistorierna kommer det fram att de ordspråk som människan automatiskt kommer ihåg är de som har ingått i det vardagliga livet och som har hörts av familjemedlemmar. Ordspråk har använts av sådana vuxna som har varit närvarande i barnets vardag: föräldrar, far- och morföräldrar och grannar. Särskilt mödrar och far- och mormödrar är väl representerade. Detta är anmärkningsvärt därför att i Finland har det traditionellt ansetts att ordspråk huvudsakligen hör till patriarkaliskt och maskulint tal.¹³

Tabell 1: Huvudteman och teman.

I rättsliga dokument, efter förekomst:

- 1) *Kristliga doktriner*: medlemskap i församlingen och kristligt levnadssätt, färdighet att läsa Bibeln;
- 2) *Underhållet*: underhåll, kläder, omsorg och uppfostran;
- 3) *Arbetet*: att lära sig ett arbete så att var och en kan försörja sig;
- 4) *Medborgare*: att uppfostra barn till att bli en god kristen och en hederlig medborgare, som har sina plikter mot föräldrar, mor- och farföräldrar och husfader.

I ordspråkstolkningar, efter förekomst:

- 1) *Att ta kontroll över sitt eget liv och att komma överens med andra*: ansvar för sitt eget liv, att leva med andra, förmögenhet och egendom;
- 2) *Arbetet*: arbetet och arbetsprocessen, arbetets kvalitet, arbetaren och inhämtande av kunskap om arbetet, instruktioner hur arbetet skall genomföras;
- 3) *Underhållet*: mat; kläder, uppfostran;
- 4) *Kristligt levnadssätt och läskunnighet*: kristligt levnadssätt, giftermål, undervisning och läskunnighet.

En förklaring till vikten av det kristliga levnadssättet i de rättsliga dokumenten är att i Finland har fråan och med 1686 varit i kraft

både kyrkolag och statliga lagar som har varit likvärdiga – ”kyrkan och kronan” – och detta fortsätter ännu idag. Att vara en god kristen hörde också till att vara en bra medborgare och tvärtom, för att vara en bra medborgare måste människan vara en god kristen. Till allmogens medborgarskap hörde också plikten att försörja sig med eget arbete.

Exempel 1: *Arbetet* i de rättsliga dokumenten: inhämta kännedom om arbetet så att var och en kan försörja sig.

22.3.1852 Hans Kejslerliga Majestäts Nådiga Förordning, angående allmänna fattigvården i Sturfurstendömet Finland: ”§. 33. Barn, som höra till fattigförsörjningens omvårdnad, böra icke i något fall uti fattighus eller fattigstuga intagas, utan, der särskild anstalt för deras försörjning och underwisning i christendomen icke finnes inrättad, genom Fattigvårds-styrelsen försorg, för så lång tid å ett och samma ställe, som sig möjligen göra låter, inaccorderas hos wälkände och pålitlige personer, der de, under åtnjutande af en christlig uppfostran i öfrigt, tillika blifwa i tillfälle att *inhemta kännedom om sådane slöjder, landtmanna-arbeten eller andre tjenlige sysselsättningar, hwarigenom de i framtiden må kunna sjelfwe sig lifnära och försörja, samt blifwa nyttige medlemmar i samhället*. Sådant understöd af fattigvården upphör dock sedan barnet fyllt fjorton år; men äfwen efter denna tid skall det sålunda wårdade barnet qwarstanna hos sine fosterföräldrar intill dess barnet uppnått sexton år, samt hos dem fortfarande arbeta ...”¹⁴

I de rättsliga dokumenten var termerna ”lära”, ”undervisa” och ”*opetta*” förbundna

med inlärnin av kristliga doktriner och läskunnighet. Termerna "inhämta kännedom" och "harjoittaa" hörde till att lära något arbete (Granbom-Herranen 2011a: 171). I dokumenten förekommer både termen "inhämta" och en förteckning över några arbeten vilka var lämpliga för allmogen. I dokumenten berättas också motiveringen varför: "de [barn inom fattigvården] i framtiden må kunna sjelfwe sig lifnära och försörja, samt blifwa nyttige medlemmar i samhället".

Exempel 2: *Arbetet* i pedagogiskt tals ordspråkstolkningar: arbetet och arbetsprocessen, arbetets kvalitet, arbetaren och inhämtande av kunskap om arbetet, instruktioner hur arbetet skall genomföras.

Åbotten var tvärbrant och i denna strömvirvel var det *ett utmärkt ställe att fiska*. Från ena ändan bands båten fast i träden på stranden och den andra ändan fästes med ankare så att den hölls kvar på platsen, och där metade vi sen. Det var stora abborrar och idar och någon gång en praktfull braxen. Det gjorde inget om någon båt kom eller gick, fiskarna kom alltid tillbaks. Om det gick någon längre tid mellan fiskarna, hade min pappa någon kort visa eller en nöjsam historia. Han ville inte byta plats utan använde ofta ett gammalt ordstäv, "odottavan onkeen kala tulee" [fisken kommer till metspöet hos den som väntar]. (man, född 1904)¹⁵

I episoden finns det *ett utmärkt ställe att fiska* som tyder på aktiviteten "fiska". Episoden berättar om hur och på vilket ställe det gick bra att fiska. Ordspråkstolkningen hör till temat "instruktioner hur arbetet skall genomföras" vilket ingår i huvudtemat "arbetet".

Utan kontextinformation är det lätt att förstå "odottavan onkeen kala tulee" [fisken kommer till metspöet hos den som väntar] som "allt kommer till den som väntar" och "allt har sin rätta tid", vilket ju är det som är den antagna grundmeningen. Berättaren talar om fiskar. När hans pappa gick ut med båt för att fiska, stannade han hela dagen på en plats. Han ville inte byta plats. Det skulle inte ha tjänat något till. Den satsen har ingen smygmening, inget dolt budskap. För barnet var "vänta" det som måste göras, "fisk" var ett djur och ordspråket var en anvisning i en konkret situation. För åhöraren, ett barn, handlar det sannolikt om ett konkret råd för metning, det vill säga anskaffning av mat.

De flesta av ordspråken i levnadshistorierna har tolkats att handla om hur viktigt det var att lära sig att ta kontroll över sitt eget liv och att komma överens med andra samt förmögenhet och egendom. Det sistnämnda, ägandet, har för en människa inneburit en viss position både i samhället och bland grannarna. Fattigdom har uppfattats som ett bevis på lättja och därför självförfällad.

Exempel 3: Att ta kontroll över sitt eget liv och att komma överens med andra i pedagogiskt tals ordspråkstolkningar: ansvar för sitt eget liv, att leva med andra, förmögenhet och egendom.

Min mor brukade betona att hur dåligt det än gick i livet, skall man inte ge efter. Hennes favoritfras var "Människan kan gå genom gråsten" om man måste. Och detta stämde ju med mor, hon blev inte deprimerad fastän det fanns svåra tider ...(kvinna, född 1921)¹⁶

Episoden har nyckeluttrycket "människan skall inte ge efter" vilket hör till kategorin

”man skall inte tappa modet”. Denna kategori ingår i temat ”ansvar för sitt eget liv” och så till huvudtemat som jag kallar för ”att ta kontroll över sitt eget liv och att komma överens med andra”. De här exemplen beskriver hur enstaka nyckelord grupperas i kategorier och vidare i teman och huvudteman.¹⁷ Bland de 414 ordspråk som också innehöll kontextuell information fanns några återkommande ordspråk. En del av dem är från Bibeln, som för allmogen har varit i muntlig form i Finland. De mest återkommande ordspråken var från Bibeln, Ords 13:24 ”Den som spar på riset hatar sin son, den som älskar honom fostrar honom i tid”. På finska lyder det ”*Joka vitsaa säästää, se vihaa lastaan; mutta joka häntä rakastaa, se häntä ajoissa kurittaa.*” som i vardagslivet har delats upp i två ordspråk: ”*joka vitsaa säästää, se vihaa lastaan*” (åtta gånger) och ”*joka kuritta kasvaa, se kunniatta kuolee*” (sju gånger). Alla tolkningar ingick i huvudtemat ”underhållet” och där i temat ”uppfostran”. Det var också ”*pyhätyöllä ei oo siunausta*” (fem gånger), som ursprungligen kommer från Bibeln.¹⁸ Det viktigaste är ordspråkstolkningar i levnadsberättelser. Ordspråk som sådana går inte att tolkas som värden, speciellt då man inte kan veta varför vuxna människor egentligen använde ordspråk.

Det tema som avser underhåll och uppfostran består av ordspråk som hör till det som barn ansågs behöva för att hålla sig vid liv. Barns rättigheter garanterades inte av rättsliga dokument, snarare var det frågan om saker som vuxna i vissa avseenden måste sköta om (Granbom-Herranen 2011a). Dokumenten angående läskunnighet var mest kyrkolagar (1686, 1869, 1908). I Finland har vi länge varit av den åsikten att finska ordspråk betonar inläring och skolgångens betydelse¹⁹, inte minst eftersom ordspråk lärdes också i skolan. Detta anta-

gande blev inte förverkligat i levnadshistorierna. I levnadshistorierna blev skolan, lärare eller inläring nämnda bara i några enstaka episoder; undervisningens betydelse var inte betonad i ordspråk som användes i levnadshistorierna (Granbom-Herranen 2009: 86). Detta trots det faktum att lärandet är med i den kristliga undervisningen vilken var det viktigaste temat i de rättsliga dokumenten. De viktigaste aspekterna i det kristliga levnadssättet vilka framkom i ordspråkstolkningar var allmänna kyrkliga seder, äktenskapet och undervisning i att kunna läsa Bibeln (d.v.s. utantilläsning).

Förväntningar riktade till allmogebarns uppfostran finns i de rättsliga dokumenten. Däremot berättar episoder med ordspråk om barndomen där föräldrar upplevdes att vara närvarande fast inte alltid fysiskt intill. Ordspråk i pedagogiskt tal är inte kopplade till om åhöraren var flicka eller pojke, viktigt var att det var barn som man talade till. I materialet förekommer det inte heller att det skulle ha varit pappan som lärde upp barn i arbetet, därför att med allt pedagogiskt tal förekommer oftast mor, och av alla de nämnda talarna är den största delen kvinnor (Granbom-Herranen 2010: 101). I narrativer beskrivs situationen lika, oberoende av om berättaren var en man eller kvinna. Med tanke på den samhälleliga pedagogiska maktutövningen är detta intressant, de stora pedagogiska besluten i samhället var överlag i mäns händer.

Sammanfattning

Artikeln deltar i diskussionen om finskspråkiga allmogebarns uppfostran på 1800-talet och i början av 1900-talet i Finland. Då målsättningen för barnuppfostran i de rättsliga dokumenten jämförs med den som före-

kommer i ordspråkstolkningar finns det både likheter och olikheter. Efter åhörarens tolkningar följde innehållet i ordspråk i pedagogiskt tal i stort sett de förväntningar som är inskrivna i dokumenten från 1800-talet, det som var aktuellt i föräldrarnas, mor- och farföräldrarnas – uppfostrarens – barndom. Det kan hända att sådana här likheter har gjort att ett ordspråk har setts som en fortsättning på tal av sekulära och kyrkliga makter och pedagogiskt tal med ordspråk har ofta blivit förstått att vara enbart överföring av pedagogisk målsättning gjord av den officiella maktutövningen. Målsättningen för barnuppfostran var i princip densamma, men uttrycksättet var olika.

Några anmärkningar skall tas i beaktande. För det första, det som stod i de rättsliga dokumenten var inte det som hände, för å ena sidan berättar dokumenten endast om förväntningar. Å andra sidan legaliserar rättsliga dokument att straffa alla som inte betar sig enligt officiella förväntningar. För det andra, i levnadsberättelser var det som vuxna berättar har sagts inte alltid detsamma som barn hörde och hur barn tolkade målsättningen. Och att höra är inte alltid att uppfatta vuxnas intention; levnadshistorier berättar egentligen inte om det. För det tredje, de tidigare rättsakterna på den ryska tiden på 1800-talet brukade inte bli upphävda, så tidigare rättsliga dokument blev inte förklarade ogiltiga. Och för det fjärde, man kan anta att ordspråkstolkningar är från barndomen men det kan man inte vara säker på.

Likheten mellan dokumenten och ordspråkstolkningarna kan sägas komma fram i nyckelbegreppen, vilka skapar ämnesområdena och temana. Olikheter kan ses å ena sidan i ordningen av huvudtemana och å andra sidan i understrykande av gruppens betydelse samt behovet att använda eget tänkande

Tabell 2: Motsvarigheterna i den officiella och privata målsättningen.

<i>Dokumentet</i>	<i>Ordspråkstolkningarna</i>
underhållet	= underhåll, kläder, omsorg och uppfostran
arbetet	= arbetet och arbetsprocessen, arbetets kvalitet, arbetaren och inhämtande av kunskap om arbetet, instruktioner hur man skall arbeta
kristliga doktriner	= kristligt levnadssätt, giftermål, undervisning och läskunnighet
medborgare	≠ ansvar för sitt eget liv
medborgare	≠ att leva med andra
medborgare	≠ förmögenhet och egendom

I tabell 2 syns både huvudteman som framkommer i de rättsliga dokumenten och huvudteman i ordspråkstolkningarna. De motsvarar varandra, utom när det gäller förväntningar hurudan människan å ena sidan är som medborgare i samhället och å andra sidan vad den närmaste omgivningen behöver. Samhället förstod medborgaren som en god kristen, som hade sina plikter mot föräldrar, mor- och farföräldrar och husfader. I den närmaste omgivningen uppskattades individen som var färdig att ta ansvar för sitt eget liv, kunde komma överens att leva med andra.

Trots att målsättningarna i dokumenten liknar ordspråkens uttolkade betydelser, uppmuntrar tolkningen från barndomen till självständiga tankegångar och inte enbart till att lita på vad andra människor säger. Syftet som framkommer i åhörarnas tolkningar berör förmågan att leva i sin närmiljö, att leva med grannar. Med andra ord kände åhörarna att de lärdes både att leva med de närmaste och att ha förmågan till

självständigt tänkande efter tolkningar av ordspråk i pedagogiskt tal. På det viset gällde det inte enbart att överföra normer till följande generation. Finska ordspråk i vardagligt bruk har inte enbart styrt barn till den moral som formuleras i offentliga dokument. Pedagogiskt tal med ordspråk representerar allmogens uppfattning om det som är eftersträvänsvärt i livet.

Från pedagogisk synpunkt är det märkbart att ordspråk från barndomen följer med människan hela hennes liv.

Kort sagt var innehållet i temana "arbetet" och "underhållet" ungefär lika i dokumenten och ordspråkstolkningarna. Det kristliga livet var förstått på olika sätt, det har olika innehåll i rättsliga dokument och i ordspråk. I dokumenten var fokus på församlingen och medlemskapet i den. I ordspråken framkom det som var socialt viktigt, äktenskapet som det viktigaste. Den största skillnaden rörde hur människan levde i samhället. Enligt ordspråkstolkningarna var det viktigaste att lära sig ta ansvar för sitt eget liv, att kunna leva med andra människor och att skaffa och hålla ordning på den möjliga (lilla eller stora) förmögenheten; allt det här var vik-

tiga kunskaper i allmogens liv. Men det är inte det som stod att läsa i rättsliga dokument, från rikets eller kyrkans synpunkt, om hur var och en skulle vara som samhällsmedborgare. Från pedagogisk synpunkt är det märkbart att ordspråk från barndomen följer med människan hela hennes liv. För barn som åhörare förknippas ordspråkets innehåll främst med det som händer och med närvarande människor, ordspråket är först och främst ett konkret råd. Tiden att reflektera över ordspråk, grubbla över dem samt att försöka hitta en symbolik i dem, den kommer först vid vuxen ålder, men den första tolkningen är den som man vanligtvis kommer ihåg.²⁰

Idag finns det lagar och förordningar som speglar samhällets förväntningar, men i princip är förväntningar lika för alla till skillnad från tiden före självständigheten. Inte heller har ordspråk som hör till föräldrarna eller mor- och farföräldrarna nuförtiden samma inflytande på barnets tänkande som de hade i början av 1900-talet. Familjens och släktens gemensamma vardag är inte längre knuten till kommunikation mellan olika generationer. I varje fall har pedagogiskt tal med eller utan ordspråk fortfarande en viktig roll i barns liv både hemma, i dagvård och i skolan.

Noter

¹ I Finland har det egentligen aldrig varit plikt att gå i skolan, endast plikt att lära sig. Vad avsaknaden av formell skolplikt har inneburit dels för myndigheternas förväntningar på föräldrarna och dels för föräldrarnas upplevda ansvar för barnens uppfostran och utbildning har inte studerats i Finland. Hittills har största delen av barnen uppfyllt läroplikten inom skolsystemet. Professor Christian W. Beck i Norge, Universitetet i Oslo, har jämfört amerikanska, norska och finländska hemsolor och ideologier bakom dem, se vidare <http://folk.uio.no/cbeck/>.

² Även om det fanns några finsktalande som kunde läsa och skriva på 1800-talet har finska språket bildat en separerande barriär mellan allmogen och de övre samhällsklasserna, inklusive möjligheten till skolgång (Katajala 2005: 43–51). Ordspråk på finska har främst hört till språket som allmogen använde på landsbygden och som följde med när den finskspråkiga allmogen flyttade till städer för arbete.

³ Till exempel Tamara Alexander och Galit Hasan-Rokem (1988) har forskat i den pedagogiska användningen av ordspråk, särskilt mellan kvinnor i olika åldrar. Wolfgang Mieder har koncentrerat sig på ordspråk och undervisning i skolan (Mieder och Holmes 2000, Mieder, Mieder och Holmes 2001). Mieder fokuserar på hur ordspråk kan undervisas i skolan när ordspråkens grundbetydelse är utgångspunkten. Också Bengt af Klintberg (2011) har behandlat kombinationen skola, undervisning och ordspråk. Med Mieders och af Klintbergs undersökningar är det frågan om mycket medveten undervisning inom skolsystemet. Alexander och Hassan-Rokem koncentrerar sig på ordspråk och kvinnoidentitet. Vad gäller tolkningar finns det olika sätt att beakta och lägga vikt vid kulturens samlade kontext och den mindre, situationsbundna kontexten. Jag utgår från tolkningen som tar i beaktande både kontexten och människans egen upplevelse.

⁴ Det är inte enbart ett finskt fenomen. Se t.ex. Kerschen 1998: 4, 8, Roumyana 2003: 342.

⁵ Också lingvister och etnologer har varit intresserade av språk och kultur, som beskrivits i Sapir-Whorfhypotesen (t.ex. Sapir 1966, Whorf 1967).

⁶ Grices samarbetsprinciper kallas för maximer. De är: 1) *kvantitetsmaximen* ("Gör ditt bidrag just så informativt som krävs"), 2) *kvalitetsmaximen* ("Säg inte något som du tror är falskt"), *relevansmaximen* ("Var relevant") och *sättsmaximen* ("Uttryck dig tydligt") (Grice 1975: 45–46). Mera i Granbom-Herranen 2011b.

⁷ Kristoffers landslag 1442 var den första officiella lagen i Sverige (Koivulaso 2005: 6).

⁸ Mera i Granbom-Herranen 2008: 52–59, 82–86.

⁹ Efter förordningen 1.8.1863 utgavs alla officiella dokument i Finland också på finska.

¹⁰ *lapsi- ja talo-; vanhemmat, kasvattaa, opettaa, hoitaa, palvelusväkeen liittyvät sanat* [ord angående tjänstefolk], *seurakunta*.

¹¹ Norrick (1985: 109–117) talar om *standard proverbial interpretation*.

¹² Noggrant i Granbom-Herranen 2008: 321–334.

¹³ Se t.ex. Kuusi 1954: 91–92, E. Stark 2005: 67.

¹⁴ I Samling af Placater, Förordningar, Manifester och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Stor-Furstendomet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket kommit. Åbo. 1821–1862.

¹⁵ "Virran alapuoella oli kovin äkkijyrkkä pohja ja tämä virranpyörre paikka oli *mitä mainioin onkipaikka*. Vene kiinnitettiin toisesta kokasta köydellä rannan puihin ja toinen pää ankkurilla, että pysyi paikoillaan ja siitä sitten ongittiin. Siinä söivät isot ahvenet ja säynävät joskus komea lahnakin. Ei se mitään haitannut, jos jokin vene tuli tai meni, kalat palasivat pian takaisin. Jos tuli pieni väli kalojen syöntiin, oli isälläni jokin laulunpätkä tai mukava juttu kerrottavana. Hän ei ollut kovin halukas paikkoja muuttelmaan vaan sanoi usein vanhan sanonnan, 'odottavan onkeen kala tulee'."

¹⁶ Äiti myös tähdensi, että vaikka kuinka huonosti elämässä kävisi, niin koskaan ei saa lannistua, - hänen mielilauseensa olikin, että "Ihminen menee vaikka läpi harmaan kiven" jos on pakko. Ja tämä kyllä piti paikkansa äidin suhteen, hän ei masentunut, vaikka oli vaikeita aikoja ...

¹⁷ En förteckning över alla givna meningar och deras gruppering finns i Granbom-Herranen 2008, bilaga 2.

¹⁸ 2. Moos. 20:8² i svenska Bibeln "Tänk på sabbatsdagen så att du helgar den" men i finska "*Muista pyhittää lepopäivä*" som kan översättas "Kom ihåg att helga vilodagen".

¹⁹ Se t.ex. Apo 1995: 61, Siikala 1996: 145, Lauhakangas 2005: 132.

²⁰ Betydelsens övergång grundar sig på Hintikkas och Sandus (1994) teori, se tillämpad modell i Granbom-Herranen 2008: 203–215; på engelska Granbom-Herranen 2011b: 57–63.

²¹ Kristoffers landslag 1442.

²² Kyrkolag 1686.

²³ Sveriges rikets lag 1734.

²⁴ Finlands författningssamlingar.

Källor och litteratur

Källor

Rättsliga dokument, i kronologisk ordning:

Talonoikain laki. Kuningas Kristofferin maantain (1442) suomennos Caloniuksen kopion mukaisesti. Helsinki: SKS.²¹

Kircko-Laki Ja Ordningi / Jonga Suuriwaldias Cuningas ja Herra / Herr CARL Yxitoistakymmenes / Ruotzin Göthein ja Wändein Cuningas / etc. Wuonna 1686 on andanut coconpanna / Ja Wuonna 1687 prändistä uloakäydä ja cuulutta / Ynnä tähän soweliain Asetusten canssa. TURUSA / Präntätty Johan Winterildä / Cuningalliselda KirjainPränttjäldä. 3.9.1686. Faksimilupplaga 1986: L-I. Hellemaa, A. Jussila och M. Parvio, red. Helsinki: SKS.²²

6.8.1723 *Kongl. Maj:ss Förnyade Stadga och Förordning / Angående Tienstefolck och Legohion.* Gifwen Stockholm i Rådskammaren den 6. Augusti 1723. Cum Gratia & Privilegio S:ae R:ae Maj:tis. Sederholm./ uti Kongl. Boktryckeriet uplagdt/ hos Johan Henr. Werner, Directeur öfwer Boktryckerien i Riket.

Ruotzin Waldacunnan Laki. Hywäxi Luettu ja Wastan otettu Herrain Päiwillä Wuonna 1734. Pränttijn annettu Georg Saloniuxelda/ Cuning. Howrätin Actuariuxelda omalla culutuxella, Wuonna 1759. Turusa, Präntätty Directeurildä ja Cuningalliselda Kirjan-Präntjäldä Suuren-Ruhtinaanmaasa Suomesa, Jacob Mercellildä. Faksimilupplaga 1984: E. Koivusalo och R. Jussila, red. Porvoo: WSOY.²³

Modée, R.G. (1742–1829). *Utdrag utur alle ifrån den 7 Decemb. 1718 utkomne – till 1794 års slut. Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer I–XV.* Stockholm.

Samling af de i Storfurstendömet Finland gällande och intill år 1855 utkomne Författningar, hwilka ändra eller förklara landets allmänna Lag eller utwidga och närmare bestämma föreskrifterne i de ämnen densamma omfattar. 1855. På Hans Kejslerliga Majestäts nådiga befallning, utgifwen af Deb för Finland tillförordnade Lag-Kommission. [Förre Delen 1538–1799. Helsingfors: J.C Frenckell & Son, 1855; Senare Delen 1800–1854. Helsingfors: J.C Frenckell & Son, 1855].

Samling af Placater, Förordningar, Manifester och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Storfurstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket kommit. Åbo. 1821–1862.

Samling af de till eftertefnad gällande Bref, Förklaringar och Föreskrifter, hwilka af Hans Kejslerl. Maj:t, äfwensom ifrån Expeditionerne i Dess Senat för Storfurstendömet Finland blifwit utfärdade uti Justitia-, Oeconomia- och Politia-Ärender. Från och med år 1809–1859. (1840–1862).

*Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetuskokoelma (Asetus-Kokoelma/ Asetus-Kokous) 1860–1917 samt Suomen Asetuskokoelma 1917–.*²⁴

Narrativt material:

Finska Litteratursällskapets folkminnesarkiv, Helsingfors, Finland:

Karjalaiset elämäkerrat -keruu 1983–1984.

Perinne elämässäni -kilpakirjoitus 1985.

Litteratur

- Alexander, T. och Hasan-Rokem, G. 1988. Games of identity in proverb usage: proverbs of a sephardic-jewish woman. I: *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 5: 3–12.
- Apo, S 1995. *Naisen väki*. Helsinki: Hanki ja jää.
- Briggs, C.L. 1985. The pragmatics of proverb performances in New Mexican Spanish. *American Anthropologist* 87: 793–810.
- Briggs, C. L. 1988. *Competence in Performance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Devitt, M. och Sterelny, K. 1987. *Language & Reality*. Oxford: Basil Blackwell.
- Finnegan, R. 1994. Proverbs in Africa. I: W. Mieder och A. Dundes, red. *The Wisdom of Many*. Madison (WI): University of Wisconsin Press: 10–42.
- Frege, G., red. 2000. *Conceptual Notation and Related Articles*. Oxford: Clarendon Press.
- Granbom-Herranen, L. 2008. *Sananlaskut kasvatustupeheessa – perinnettä, kasvatusta, indoktrinaatiota?* [Ordspråk i pedagogiska diskursen – tradition, uppfostran, indoktrinering?] Jyväskylä. [innehåller sammandraget på engelska, s. 278–285]. <<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-3111-7>> [läst 25.4.2013]
- Granbom-Herranen, L. 2009. Mihin sananlasku lasta johdattaa? – elämäntarinoiden avulla lapsen tulkintaan sananlaskujen kasvatustavoitteista. [Ordspråk i pedagogiskt tal – med hjälp av narrativer till barns tolkningar] I: *Kasvatus & Aika* 3–4/2009: 79–93. <http://www.kasvatus-ja-aika.fi/dokumentit/artikkeli_granbom-herranen_2210092250.pdf> [läst 18.4.2013]
- Granbom-Herranen, L. 2010. Women's place in Finnish proverbs from childhood. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 46: 95–110. <<http://www.folklore.ee/folklore/vol46/granbom.pdf>> [läst 25.4.2013]
- Granbom-Herranen, L. 2011a. Rahvaan lapsen kasvatuksen tavoitteet Ruotsin ja Venäjän ajan säädöksissä. [Målsättning till allmogebarns uppfostring i Finland efter stadgar under svenska och ryska tiden] I: Finska pedagogiska journal *Kasvatus* 42 (2): 167–176.
- Granbom-Herranen, L. 2011b. How do proverbs get their meanings? The model of interpretation based on a metaphor theory. *Białostockie Archiwum J zykowe* 10: 47–67. <<https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/37115>> [läst 18.4.2013]
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. I: P. Cole och J. L. Morgan, red. *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press: 41–58.
- Hedenborg, S. 1997. *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hintikka, J. och Sandu, G. 1994. Metaphor and other kinds of nonliteral meaning. I: J. Hintikka, red. *Aspects of Metaphor*. Dordrecht: Kluwer Academic: 151–187.
- Katajala, K. 2005. *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*. Helsinki: SKS.
- Kerschen, L. 1998. *American Proverbs About Women*. Westport (CT): Greenwood Press.
- Klintberg af, B. 2011. Våra vanligaste ordspråk. Om skolans betydelse för kannedomen om ordspråk i Sverige. Presentation i symposium *Aspekter på ordspråk* arrangerat av Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala, 27–28 april 2011.
- Koivusalo, E. 2005. Miksi Caloniuksen kopio? I: *Talonpoikain laki. Kuningas Kristofferin maanlain (1442) suomennos Caloniuksen kopion mukaisesti*. Helsinki: SKS, 6–7.
- Korkiakangas, P. 1996. *Muistoista rakentuva lapsuus. Agraarinen perintö lapsuuden työnteon ja leikkien muistelussa*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Kuusi, M. 1954. *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki: SKS.

- Kuusi, M., red. 1990. *Vanhan kansan sananlaskuviisaus. Suomalaisia elämänohjeita, kansanaforismeja, lentäviä lauseita ja kokkapuheita vuosilta 1544–1826*. Porvoo: WSOY.
- Lauhakangas, O. 2005. Kansanviisautta vai viisautta kansalle. I: P. Laaksonen, S. Knuutila och U. Piela, red. *Kansanetiikkaa. Käsityksiä hyvästä ja pahasta*. Helsinki: SKS, 122–136.
- Matikainen, U.-M. 2003. Ruumiillisten kokemusten etsiminen – Maurice Merleau-Pontyn ruumiinfenomenologia kulttuurihistoriallisen tutkimuksen perustana. I: S. Ollitervo, J. Parikka och T. Väntsi, red. *Kohtaamisia ajassa. Kulttuurihistoria ja tulkinnan teoria*. Turun yliopisto. Kulttuurihistoria 3: 186–205.
- Mieder, W. och Holmes D. 2000. *“Children and Proverbs Speak the Truth”: Teaching Proverbial Wisdom to Fourth Graders*. Burlington, Vermont: The University of Vermont.
- Mieder, M., Mieder, B. och Holmes, D. 2001. “Morgenstunde hat Gold im Munde”: A German proverb and young American school children. I: *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 18: 231–246.
- Niemi, O. 1969. *Pohjakoulukysymys yhteiskunnallisena ongelmana Suomessa*. Kokemäki: Satakunnan Maakunta OY.
- Norrick, N. R. 1985. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin: Mouton.
- Pentikäinen, J. 1980. Yksilö perinteentutkimuksen kohteena. I: O. Lehtipuro, red. *Perinteentutkimuksen perusteita*. Porvoo: WSOY: 185–248.
- Rasila, V. 1977. Suomen poliittisen historian vuodet 1905–1919. I: V. Rasila, E. Jutikkala och K. Kulha, red. *Suomen poliittinen historia 1809–1975. 2. osa 1905–1975*. Porvoo: WSOY: 9–115.
- Roumyana, P. 2003. Comparing proverbs as cultural texts. I: *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 20: 331–344.
- Sapir, E. 1966: *Culture, Language and Personality*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Siikala, A-L. 1984. *Tarina ja tulkinta*. Helsinki: SKS.
- Siikala, A-L. 1996. Suomalaisuuden tulkintoja. I: P. Laaksonen och S-L Mettomäki, red. *Olkaamme siis suomalaisia*. Helsinki: SKS: 139–149.
- Stark, E. 2005. Oma apu paras apu. Katsaus maalaisköyhälistön moraalitalouteen. I: P. Laaksonen, S. Knuutila och U. Piela, red. *Kansanetiikkaa. Käsityksiä hyvästä ja pahasta*. Helsinki: SKS: 65–83.
- Stark, L. 2005. Taikuuus ja kristinusko. Suomalaisen maalaisyhteisön kaksi moraalijärjestelmää 1800-luvulla. I: P. Laaksonen, S. Knuutila och U. Piela, red. *Kansanetiikkaa. Käsityksiä hyvästä ja pahasta*. Helsinki: SKS: 84–103.
- Talve, I. 1990. *Suomen kansankulttuuri*. Helsinki: SKS.
- Vilko, A. 1997. *Omaelämäkerta kohtaamispaikkana. Naisen elämän kerronta ja luenta*. Helsinki: SKS.
- Vygotski, L. 1967. *Thought and Language*, Cambridge MA: M. I. T. Press.
- Whorf, B. L. 1967: *Language, Thought and Reality*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.

Liisa Granbom-Herranen, Department of Education, VIV 484, P.O. Box 35, FI-40014 University of Jyväskylä, Finland
E-mail: liisa.granbom-herranen@jyu.fi